Кам'яна доба України. – Вип. 13. – Київ: Шлях, 2010. – С. 72-85.

Степанчук В.М., Сапожников І.В.

ПРИРОДА І ЛЮДИНА В СЕРЕДНЬОМУ Й ВЕРХНЬОМУ ПЛЕЙСТОЦЕНІ УКРАЇНИ: основні тренди заселення та культурної динаміки

Stepanchuk V.N., Sapozhnykov I.V.

NATURE AND MAN IN THE MIDDLE AND UPPER PLEISTOCENE OF UKRAINE: The main Trends of Peopling and Cultural Dynamic

У статті на основі залучення широкого кола природничих і археологічних даних розглядаються найбільш загальні закономірності початкового заселення, наступного освоєння та загальної динаміки культурно-історичного розвитку на території сучасної України протягом середнього і верхнього плейстоцену.

Вступ

Статтю присвячено виявленню найбільш загальних закономірностей заселення, подальшого освоєння і загальної динаміки культурно-історичного розвитку на території сучасної України протягом середнього і верхнього плейстоцену. У попередніх роботах (Сапожников 2003; 2006; Stepanchuk, Sapozhnikov et al. 2009 та ін.) автори використовували переважно стратиграфічну схему четвертинних відкладів України, яка є результатом багаторічних досліджень М.Ф. Веклича та його школи (Веклич та ін. 1984; 1993 та ін.). Ця схема була була офіційно затверджена Українською регіональною міжвідомчою стратиграфічною комісією (УРМСК) і в основних пунктах добре корелюється з низкою аналогічних регіональних колонок інших авторів (Sapozhnikov 2004).

Уточнення старих і створення нових схем послідовності залягання континентальних відкладів продовжується, у тому числі й українськими вченими. Утім, слід зауважити, що наразі це досить часто призводить до певної плутанини, оскільки нерідко в один і той же геостратиграфічний термін вкладається різне геохронологічне наповнення (рис. 1). У запропонованій роботі в якості рамкової була використана так звана «OIS sequence» (Shackleton, Opdyke 1973), базована на чередуванні киснево-ізотопних стадій (далі – КІС), де початок середнього плейстоцену пов'язується з КІС 19.

Пропонований огляд підсумовує значну кількість спеціальних публікацій із проблематики археологічної і палеогеографічної наук, однак, оскільки обсяг статті не дає можливості навести всю використану бібліографію, вона вимушено обмежена посиланнями, головним чином, на узагальнюючі статті і монографії. Слід відмітити також, що до аналізу залучалися лише стратифіковані та в той чи інший спосіб датовані або виразні комплекси артефактів.

Кореляція палеокліматичних подій і археологічних матеріалів

На території сучасної України досі відсутні беззаперечні свідоцтва присутності людини упродовж КІС 19-14. VIII-й і VII-й культурно-хронологічні комплекси Королевого I у Закарпатті, пов'язані з гюнцським та гюнц-міндельським алювієм, співвідносяться із зоною зворотної полярності Брюнес-Матуяма (близько 780-730 тис. років до теперішнього часу; далі – тр.) і тому можуть розглядатися як нижньоплейстоценові (Гладилин, Ситливый 1990; Haesaerts, Koulakovskaya 2006; Levkovskaya et al. 2008).

КІС 13

З цим інтервалом можна пов'язати лише вироби VI-го культурно-хронологічного комплексу Королевого I (рис. 2, *1*). Цей комплекс, що об'єднує як матеріали, виявлені *in situ*, так і перевідкладені артефакти з подібним хімічним вивітрюванням поверхонь, характеризується переважанням чопперов, а також наявністю проторубил і рубил, знарядь на відщепах і деяких індивідуальних форм (Гладилин, Ситливый 1990).

КІС 12

Дані про перебування давнього населення відсутні.

КІС 11

З інтервалом співвідносяться нечисленний культурно-хронологічний комплекс V-с Королевого І і, можливо, ізольовані матеріали з Малого Раковця IV (Гладилин, Ситливый 1990; Рыжов и др. 2009). Обидва згадані комплекси розташовані на Закарпатті. Для цього періоду вперше стають відомими дані про освоєння рівнинної частини території України (рис. 2, *2*). Ідеться про місцезнаходження Меджибіж і Маслово, виявлені в басейні р.Південний Буг. У Масловому знайдено поодинокі ранньопалеолітичні артефакти в супроводі фауни поганої збереженості (Степанчук и др. 2009). Колекція з Меджибожа, гольштейнский вік якої підтверджується біостратиграфічними даними, налічує понад 40 артефактів і характеризується відщеповою технікою розщеплення, гальковими знаряддями, використанням різних типів сировини, а також наявністю антропогенно модифікованих кісток (Пясецкий 2001; Рековец 2001; Rekovets et al. 2007).

КІС 10-8

Наразі відсутні беззаперечні дані, які свідчили б про присутність населення протягом цього періоду. Утім, є певні вказівки на те, що деякі матеріали з Малого Раковця IV можуть бути попередньо датовані КІС 9 (Рыжов и др. 2009).

КІС 7

Упродовж цього етапу сліди давнього населення, як і раніше, представлені в закарпатській і прикарпатській частинах України, і на сьогодні відсутні свідоцтва освоєння нових територій на схід від Дніпра, як і самого басейну цієї ріки (рис. 2, *3*). Археологічні матеріали часу КІС 7 за своїм виглядом досить різноманітні. Закарпатські культурно-хронологічні комплекси V-б і V-а Королевого І характеризуються рубилами й характерними видовженими біфасами листоподібної форми, а також низькими показниками техніки левалуа (Гладилин, Ситливый 1990). У цілому ці ж риси властиві і матеріалам подільської стоянки Великий Глибочок І: III. Проте вони абсолютно не характерні для індустрії Буглова V: І, також розташованого на Поділлі (Ситник 2000).

КІС 6

Комплекс V Королевого І, що характеризується радіальною необ'ємною, субпаралельною і левалуазькою техніками сколювання, присутністю окремих чоперів та рубил і варіативними знаряддями на відщепах, визначається як перехідний від ашелю до мустьє (Гладилин, Ситливый 1990). Він цілком може відноситься до початку КІС 7. Левалуазькі вироби шару III-В Великого Глибочка І (Ситник 2000), можливо, ранній комплекс Житомирської стоянки (Кухарчук 1992) і аналогічний комплекс з двобічними вістрями поблизу Нетішина (Романчук, Черняков 2006; Кухарчук, Романчук, у друці), також можуть бути віднесені до цього часового проміжку (рис. 2, *4*). Слід наголосити, що два останні місцезнаходження мають досить невизначені стратиграфічні прив'язки, і, отже, в подальшому можуть бути віднесені або до попередньої, або вже до наступної, комфортнішої, кліматичної фази.

КІС 5е

У цьому періоді вперше зафіксоване просування людини на схід від Дніпра (рис. 3, *1*). Серед стоянок і місцезнаходжень: поодинокі знахідки в Кетросах, Кормані IV, пластинчастий левалуа-мустьєрський комплекс Езуполя: III (басейн Дністра); відщепове левалуа-мустьє Королевого І: IV-а (Закарпаття); двобічні комплекси Кабазі II: V/3 – VI/17, окремі знахідки на стоянці Г.А. Бонч-Осмоловського (далі – ГАБО) і в Новому Світі (Крим); Муховець (північний схід України); Корніїв Яр (Донбас); Нечаєве III (Анисюткин 2001; Ситник 2000; Кулаковская 1989; Чабай 2004 и др. 1993; Кухарчук 2002; Колесник 2003; Степанчук и др. 2009).

КІС 5d

Цей інтервал представляють доволі невиразні матеріали Королевого І: IV і Малого Раковця IV (Закарпаття), комплекси з двобічними листоподібними вістрями Кабазі II: III, можливо індустрії з двобічними ножами зі спинкою Заскельної V: VI і VII (Крим), і, окрім цього, колекція Осипки на Дністрі, що також містить двобічні листоподібні вістря (рис. 3: *2*) (Анисюткин 2001; Кулаковская 1989; Чабай 2004; Колосов 1986; Степанчук 2006; Рыжов и др. 2009).

КІС 5с-5а

У порівнянні з попереднім етапом, стоянок і місцезнаходжень, що відносяться до цих кліматичних фаз, значно більше кількісно, до того ж вони займають більший простір. Це свідчить про інтенсифікацію освоєння нових територій (рис. 3: *3*). З найбільш відомих і інформативних пам'яток назвемо наступні: відщепові левалуа-мустьєрскі комплекси Королевого І: III у Закарпатті, Молодове І: IV, V (і, можливо, ще III, II, і I), Молодове V: 12а, 12, 11, Кетроси: основний культурний шар (Подністер'я), Пронятин (Волино-Поділля), Нечаєве III (басейн Південного Бугу); двобічні індустрії Езуполя l: II і, можливо, Осипки

(Подністер'я); Великий Глибочок I: III-A, II; Колодіїв, Ванжулів I: III; Ігровиця I: II; і ще низка відщепових та двобічних індустрій континентальної України і Кримського півострову (Анисюткин 2001; 2005; Ситник 2000; Кулаковская 1989; Чабай 2004; Колосов и др. 1993; Кухарчук 2002; Колесник 2003).

КІС 4

До цього інтервалу відносяться нечисленні левалуа-мустьєрскі, мікокські і парамікокські (останні характерні домінуванням двобічних листоподібних вістер), а також зубчасті індустрії: у Закарпатті (Королеве I: IIb, IIa, II; Малий Раковець IV), в басейні Дністра (Стінка I: нижній шар), в Дністерсько-Дніпровському межиріччі (Нечаєве III), на Донбасі (Антонівка, Курдюмівка) і в Криму (Кабазі II: III/1A-III/1, Кабазі V: III/1-III/3, Старосіллля: 3) (рис. 3: *4*).

КІС 3

Цей період характеризується співіснуванням середньо- і верхньопалеолітичних індустрій. Між 40 і 32 ТР середньопалеолітичне населення добре представлене в Криму значним числом мікокських індустрій з типовими двобічними ножами з площадками (Заскельна V: IV-I, Заскельна VI (Колосовська): III-II та ін.) і левалуа-мустьєрськими (Кабазі II: II/8-1A, Альошин Грот: II-I та ін.) індустріями (рис. 4: *1*). Останні, можливо, продовжують також існувати на Середньому Дністрі (Анисюткин 2001; Haesaerts et al. 2003). Інші, відомі на території континентальної України комплекси, або неоднозначні (як Молодове V: 10а, б), або визначаються як «перехідні від середнього до верхнього палеоліту» (Черныш 1987а; Колесник 2003; Анисюткин 2005; Chirica, Borziac 2005). Найбільш раннім і, як видається, неориньякським, свідоцтвом верхньо-палеолітичного заселення України є Сокирниця, що датується близько 38 ТР (Усик и др. 2004). Деякі з верхньопалеолітичних індустрій, схоже, зіставляються з селетом Центральної Європи (Королеве II: 2; Буран-Кая III: C), в той час, як інші – з індустрією типу богуніце (Куличівка) або з костьонківсько-стрілецькою АК Дону (Marks, Monigal 2000; Stepanchuk, Cohen 2000-2001; Залізняк та ін. 2008). Зазначимо, що і середньопалеолітичне, і верхньопалеолітичное населення експлуатувало в цей час принципово подібні ареали з багатими корінними покладами якісної кам'яної сировини та високим рівнем продуктивності біоресурсів на крайньому півдні і заході країни. Слід підкреслити також просторове співпадання районів, заселених середньо- і верхньопалеолітичним населенням, хоча концентрація мустьєрських стоянок у передгір'ях Кримського півострова є очевидною (рис. 4: *1*).

Інтервал між 32 і 28 ТР характеризується співіснуванням середньо- і верхньопалеолітичного населення. Існує наочна просторова дихотомія між зонами поширення середньо- і верхньопалеолітичних пам'яток: перші з них явно тяжіють на крайній південь, тоді як другі пов'язані переважно з західними, північно-західними й північними регіонами материкової України (рис. 4: *2*). Як бачимо, висока концентрація ранньопалеолітичних стоянок відмічена в Криму, де в цей час, як і раніше, зберігається присутність як мікокських, так і левалуа-мустьєрських індустрій (Степанчук та ін. 2004; Степанчук 2006; Чабай 2004). Правда, ми не можемо повністю виключити, що якась частина середньопалеолітичного населення могла існувати і в Північно-Західній Україні (Жорнів: 2) (Пясецкий 1992). Особливістю цього часового інтервалу є також співіснування, як мінімум, двох варіантів верхньопалеолітичних індустрій: оріньякських і так званих «архаїчних» або «симбіотичних», які поєднують у собі техніко-типологічні риси середнього й верхнього палеоліту.

Інтервал між 28 і 22 ТР характеризується триваючим співіснуванням мікокських і левалуа-мустьєрських середньопалеолітичних пам'яток в Криму (Заскельна VI (Колосовська): I; Пролом II: I, Шайтан-Коба IV), окремими архаїчними і, схоже, оріньякськими комплексами – Міра: I і Іллінка; можливо, Зелений Хутір: I і II, Сюрень I: нижній шар[1]), а головне – помітним переважанням граветських стоянок – Молодове 5, Міра: II/2, Межигірці, Галич та багато ін. (рис. 4: *3*) (Горецкий, Цейтлин 1977; Горецкий, Іванова 1982; Шевців 1994; 2003; 2006; Степанчук та ін. 2004; Stepanchuk 2005; Djindjian et al. 2006; Черныш 1987; Demidenko, Otte 2000-2001; Чабай 2004). Зазначимо, що ці дані заперечують можливість наявності так званого «граветського хіатусу» у Північному Надчорномор'ї, а також на Балканах (Степанчук, Сапожников 2010). Що стосується середньопалеолітичних комплексів, то їх існування в Криму, як мінімум, до 26-25 ТР засноване поки що тільки на низці радіовуглецевих дат (Степанчук та ін. 2004), і потребує додаткової аргументації. Узагальнена модель заселення території України демонструє в цей час подальше освоєння відкритих і лісових ландшафтів.

КІС 2

Цей інтервал чітко поділяється на чотири фази: до максимуму останньої льодовикової стадії (перед-LGM), власне максимум (LGM), пост-LGM і фінальний плейстоцен. Кожна з фаз характеризується іншими природними умовами. Існуюча нині джерельна база дозволяє досить точно визначати час існування більшості з пам'яток верхнього палеоліту України і таким чином співвідносити їх із названими фазами.

Період від 22 до 20 ТР (перед-LGM) характеризується послідовною зміною гравету (Молодове 5: 6, Буран-Кая III: 6.5-3 та ін.) епіоріньяком (Берегове I, Анетівка I; Сагайдак I: нижній шар, Гордашівка I та ін.), які, можливо, могли співіснувати, але не на теренах материкового Надчорномор'я (Сапожников 2006). Розселення носіїв обох типів індустрій демонструє чітку тенденцію до локалізації в зоні сухих степів (рис. 4: *4*).

Підстадія LGM, 20-18 ТР, характеризується домінуванням єдиного типу верхньопалеолітичних індустрій, а саме так званого епігравету з оріньякоїдними рисами (наприклад, Велика Аккаржа, Володимирівка: V; Анетівка II, Осокорівка IV та ін.). Практично всі відомі пам'ятки знову локалізуються в межах ареалу сухого степу (рис. 4: *5*). Спосіб заселення загалом є подібним до того, що характеризував попередній період 22-18 ТР. Він продовжує демонструвати переважаючу експлуатацію рівнини та річкових долин континентальної України, а також вторинних перевідкладених покладів кам'яної сировини. Існують – хоча й поодинокі – приклади існування стоянок в ландшафтах тундрового степу. Проте, як і для подібних прикладів з інтервалу між 22-18 ТР, хронологічна позиція таких пам'яток є дискусійною.

У цей час, а можливо ще й у попередню фазу, вперше були полишені низькогір'я, і населення почало заселяти підвищені рівнини Дністерсько-Дніпровського межиріччя та власне долину Дніпра. Ця зміна, ймовірно, віддзеркалює суттєві зрушення у поведінкових стратегіях. Зокрема, йдеться про залучення принципово інших – у порівнянні з попередніми періодами – джерел кам'яної сировини та використання менш передбачуваних біоресурсів. Дивує, що нема свідоцтв заселення Кримських передгір'їв. Відсутність населення у північних регіонах України, правдоподібно, пояснюється різкими кліматичними і екологічними змінами, пов'язаними з найхолоднішою максимальною фазою останнього зледеніння (Krotova 1995; Сапожников 2003; 2006; Djindjian et al. 2006).

Усі відомі індустрії ***підстадії пост-LGM, 18-13 ТР*** визначаються як епігравецькі (наприклад, Гінці, Мізин, Говоруха, Грот Скелястий та ін. – рис.4: *6*). Теоретично, звичайно, в межах епігравецької спільноти можливе виділення більш лімітованих (територіально і хронологічно) груп стоянок (Iakovleva, Djindjian 2005), але занадто вузьке подрібнювання її на археологічні культури (М.П. Оленковський, Д.Ю. Нужний та ін.) поки що не можна вважати доведеним. Після 18 ТР кількість стоянок значно збільшується. Таке зростання співпадає з розширенням освоєної території на північ, схід і на південь, якщо розглядати в якості основної область зони посушливого степу, постійно залюдненої між 22-18 ТР. Фактично вперше територія України була заселена майже повністю: епігравецькі поселення відомі в низьких горах, на плоскогір'ях, в низовинах, долинах великих та деяких малих річок. Починаючи з цього часу були подолані такі обмежуючі заселення чинники, як відсутність якісної кам'яної сировини, низькі рівні біопродуктивності, а також кліматичні фактори.

З археологічної точки зору ***фінальну підстадію плейстоцену, 13-10 ТР***, характеризує виразна диверсифікація культурної варіабельності. Технічна і морфологічна одноманітність попередньої підстадії змінилася розмаїттям співіснуючих культурних явищ – красносілля, свідеру, шан-коби та так званих індустрій з великими трапеціями (рогалицько-царинківська група) (Зализняк 1989; Залізняк 1998; Сапожников 2006 та ін.). Визначається досить чітка асоціація культур з черешковими наконечниками (красносілля та свідер) з відкритими ландшафтами лісостепу. З іншого боку, азіль Шан-Коби та індустрії з великими трапеціями пов'язуються, відповідно, із Кримським низькогір'ям та з зоною степів. Варто зазначити очевидний дисбаланс у щільності заселення між північним заходом та іншими областями України, що добре віддзеркалює чисельність відомих стоянок (Зализняк 1989).

Основні тенденції культурної динаміки та процеси заселення території сучасної України в палеоліті

Свідоцтва першого проникнення давнього населення на територію сучасної України виявлені в Королевому, на захід від Карпат, і локалізовані в межах зони зворотної полярності Матуяма. Наступні сліди раннього заселення належать вже до епохи Брюнес. Вони також відомі в

Королевому і датуються КІС 13. Перші надійні факти присутності людини на території на схід від Карпат належать до КІС 11 і зафіксовані в Меджибожі та Масловому, локалізованих в басейні Південного Бугу; інші стоянки цього часу відомі також у Закарпатті (Королеве І; Малий Раковець IV). Очевидною є приуроченість найбільш ранніх пам'яток до ареалів низьких гір. Палеогеографічні дані і просторова локалізація найдавніших стоянок в Україні і на сусідніх територіях дозволяють припускати, що шляхи початкового заселення країни могли проходити через Балкани з території Малої Азії та Закавказзя, через сухопутний міст між цими територіями (Степанчук, Сапожников 2010). Інший можливий шлях початкового проникнення міг проходити через територію Центральної Європи. Розмаїття зібрань кам'яних знарядь має добре виражений хронологічний аспект, оскільки існує дихотомія більш ранніх комплексів із знаряддями на гальках та пізніших комплексів з рубилами.

Заселення території протягом середнього і більшої частини верхнього плейстоцену, ймовірно, характеризувалося повторюваною піонерною колонізацією областей з багатими і передбачуваними біологічними і мінеральними ресурсами невеликими групами населення, з великими хронологічними проміжками між окремими епізодами розселення. В усякому разі, немає ніяких підстав говорити про тривале безперервне освоєння території, і, відповідно, припускати генетичну наступність населення і трансмісію культурних традицій.

Поки що немає жодних свідоцтв присутності людини на території України впродовж киснево-ізотопних стадій 10, 9, і 8. З іншого боку, починаючи з КІС 7 і до самого кінця плейстоцену присутність тут населення стає постійною. Але це не означає, що процес освоєння території може бути охарактеризований як стабільний і безперервний. Ритмічні кліматичні коливання плейстоцену супроводжувалися повторюваними екологічними та ландшафтними змінами і, відповідно, змінами ресурсної бази. Екологічні зміни відбивалися на ритмічній природі повторюваної колонізації та наступного запустіння ареалів. Немає підстав припускати постійність чи наступність населення території України упродовж більшої частини середнього палеоліту. Натомість, картина численних припливів та відливів населення, як видається, більш адекватно відповідає доступним археологічним джерелам. Відштовхуючись від даних щодо локалізації середньопалеолітичних пам'яток у часі і просторі, можна припускати пульсуючу ареальну модель заселення. Низькі гори і височини на крайньому півдні й заході України виявляються більш стабільно залюдненими завдяки багатству і більшій передбачуваності біологічних і мінеральних ресурсів. Саме ці ключові ареали, мабуть, відігравали роль центрів повторного заселення за умов демографічного росту, і, навпаки, слугували рефугіумами в періоди зменшення чисельності населення.

Тривалу присутність населення і, відповідно, його вірогідну генетичну спорідненість, супроводжувану безперервною передачею культурних традицій в межах стабільно заселених областей, можна припускати для пізньої стадії середнього палеоліту: починаючи від останнього міжльодовиків'я (чи кінця рису) для Криму, і, ймовірно, десь від амерсфорт-брьорупу – для середнього Дніпра та Донбасу.

Починаючи з КІС 7, завдячуючи наявності серій статистично репрезентативних кам'яних інвентарів, є можливість виділяти різні техніко-типологічні фації. Період між КІС 7 та КІС 5е характеризують комплекси відщепового левалуа-мустьє, комплекси із двобічними листоподібними вістрями, та, ймовірно, зубчасті комплекси. Окрім цього, в кінці цього інтервалу з'являються індустрії з двобічними обушковими ножами.

Період між КІС 5d та КІС 3 продовжує характеризуватися стоянками з левалуа-мустєрськими, двобічними (або мікокськими чи парамікокськими) та зубчастими індустріями. Левалуа-мустьєрські стоянки відомі на Закарпатті, на Дністрі, в Поліссі, Подніпров'ї, Донбасі, Криму. Дуже поширені в Криму двобічні індустрії відомі також в інших регіонах. Зубчасті індустрії є швидше поодинокими і поки що наявні в Криму та в басейні Південного Бугу. Цей час характеризується добре вираженою диференціацією індустрій на рівні технокомплексів. Так, можна розрізняти індустрії з двобічними обушковими ножами та більш численні індустрії з двобічними листоподібними вістрями. Виразна група представлена пластинчастими левалуа-мустьєрськими індустріями Криму, Донбасу, Подніпров'я, Волині та Поділля.

Найбільш аргументованою видається поява верхньопалеолітичних пам'яток в Україні близько 40 ТР у Закарпатті. Пізніші ВП пам'ятки відносяться до гравету, оріньяку, а також до «перехідних» симбіотичних індустрій. Граветські пам'ятки стають домінуючими між 28-22 ТР

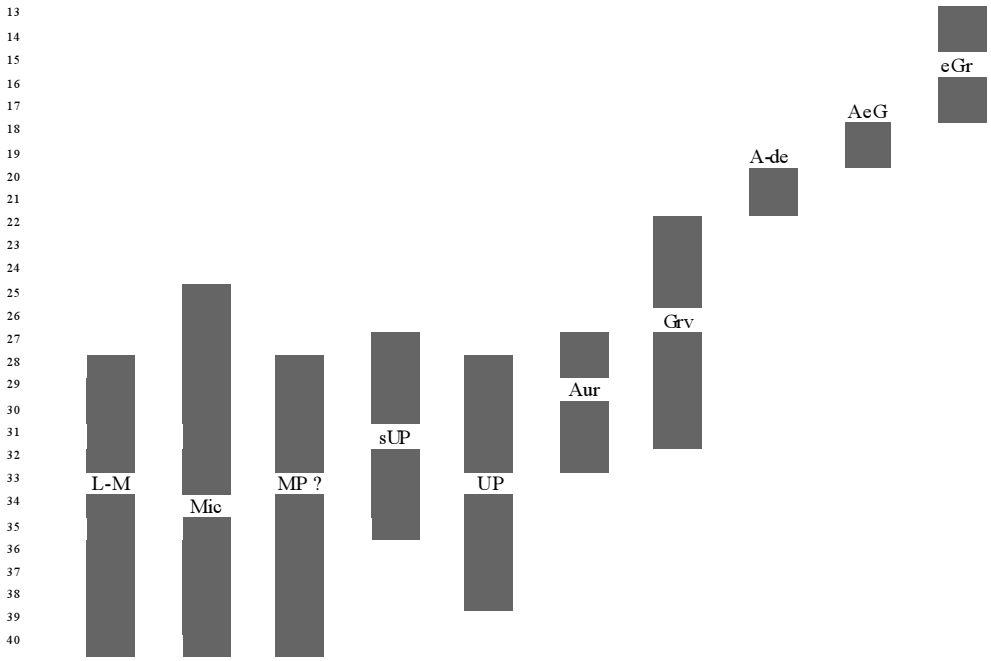

Табл. 1 Основні тенденції індустрійного розмаїття між 40 та 13 ТР: L-M – левалуа-мустьє, Mic – мікок, MP? – середній палеоліт (?), sUP – симбіотичний верхній палеоліт, UP – верхній палеоліт, Aur – оріньяк, Grv – гравет, A-de – оріньякоїдні індустрії, AeG – оріньякоїдний епігравет, eGr – епігравет.

(табл. 1). Є певні підстави припускати тривале переживання середньопалеолітичних індустрій на півдні країни – аж до 26-25 ТР, а можливо й пізніше.

Період між 40-22 ТР характеризується принципово подібною стратегією освоєння територій, як і впродовж попередніх періодів: області з мозаїчними ландшафтами і первинними виходами кам'яної сировини, виявляються найбільш стабільно залюдненими. Проте, десь з 32 ТР розпочався процес поступової колонізації відкритих ландшафтів з менш передбачуваними біоресурсами і відсутніми первинними покладами сировини. Істотне зрушення сталося між 22-18 ТР, коли населення сконцентрувалося в зоні степу і, схоже, полишило гірські ареали.

Стратегія колонізації території різко змінилася після 18 ТР. З цього часу територія України була заселена постійно, стабільно і безперервно. Процес залюднення не демонструє ніяких археологічно видимих обмежень, обумовлених особливостями ландшафтів, кількістю і якістю біологічних та мінеральних ресурсів. Зміни у способі освоєння території видаються ще суттєвішими, якщо взяти до уваги переважання в цьому періоді тундро-степового ландшафту. Після 13 ТР стратегія заселення залишається аналогічною, але слід зазначити більшу концентрацію населення на північному заході країни.

[1] Автори статті по різному оцінюють датування і культурну приналежність нижнього шару Сюрені I, який, за І.В. Сапожниковим, відноситься до середнього рівня середньої пори верхнього палеоліту (близько 22-20 ТР), а в індустрійному сенсі – до епіоріньяку [Сапожников 2005].

ЛІТЕРАТУРА

Анисюткин Н.К. Мустьерская эпоха на Юго-Западе Русской равнины. СПб.: Европейский Дом, 2001.

Анисюткин Н.К. Палеолитическая стоянка Стинка I и проблема перехода от среднего к верхнему палеолиту на Юго-Западе Восточной Европы. СПб.: ТКБАЭ ИИМК РАН, 2005.

Веклич М.Ф. Комплексный палеогеографический метод и рекомендации по составлению литолого-фациальных и палеогеографических карт. – К.: Наук. думка, 1989.

Веклич М.Ф., Сиренко Н.А., Адаменко О.М. и др. Палеогеографические этапы и детальная стратиграфическая схема плейстоцена Украины. – К.: Наук. думка, 1984.

Веклич М.Ф., Сиренко Н.А., Матвишина Ж.Н., Мельничук И.В., Герасименко Н.П., Передерий В.И., Турло С.И. и др.

Стратиграфическая схема четвертичных отложений Украины. – К.: Наукова думка, 1993.

Герасименко Н.П. Розвиток ландшафтів четвертинного періоду на території України. Автореф. док. дис. – К.: ІГ НАНУ, 2004. (в табл. – рис. 1)

Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. – К.: Наук. думка, 1990.

Горецкий Г.И., Иванова И.К. (ред.) Молодово I: уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. – М.: Наука, 1982.

Горецкий Г.И., Цейтлин С.М. (ред.) Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре. – М.: Наука, 1977.

Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К.: Наук. думка, 1989.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X–V тис. до н.е. – К.: Бібл. Українця, 1998.

Залізняк Л.Л., Беленко М.М., Озеров П.І. Стоянка Вись та її місце у пізньому палеоліті України // Кам'яна доба України. – Вип. 11. – К.:Шлях, 2008. – С.59-74.

Колесник А.В. Средний палеолит Донбасса. – Донецк: Лебедь, 2003.

Колосов Ю.Г. Аккайская мустьерская культура. – К.: Наук. думка, 1986.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранний палеолит Крыма. – К.: Наук. думка, 1993.

Кулаковская Л.В. Мустьерские культуры Карпатского бассейна. – К.: Наук. думка, 1989.

Кухарчук Ю.В. Ашельский комплекс Житомирской стоянки. // Раннепалеолитические комплексы Евразии. – Новосибирск: Наука, 1992. – С.93-111.

Кухарчук Ю.В. Місцезнаходження доби палеоліту на Роменщині // Кам'яна доба України. – Вип.1. – К.: Шлях, 2002. – С.30-42.

Кухарчук Ю.В., Романчук О.М. Кущ палеолітичних памяток в районі м.Нетішина // Збірка наук. праць. – Переяслав-Хмельницький. (У друці).

Лазуков Г.И. Территория СССР в конце плиоцена (эоплейстоцене) // Природа и древний человек (основные этапы развития природы, палеолитического человека и его культуры на территории СССР в плейстоцене). – М.: Мысль, 1981. – С.32-41.

Мельничук І.В. Палеоландшафти України в антропогені. – К.: Обрії, 2004.

Пясецкий В.К. Мустьерский культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов и некоторые вопросы стратиграфии палеолита // Российская археология. – № 3. – 1992. – С.113-126.

Пясецкий В.К. Среднеашельское местонахождение Меджибож // Vita Antiqua, № 3-4. – К., 2001. – 125-134.

Рековец Л.И. Меджибож – местонахождение териофауны и многослойная палеолитическая стоянка человека в Украине. – Вестник зоологи. – Вып.35(6). – 2001. – С.39-44.

Романчук О.М., Черняков І.Т. Ашельская стоянка Спивак I на Волыни // Карпатика. – № 34. – 2006. – С.4-19.

Рыжов С.Н, Матвиишина Ж.Н., Пудовкина А.С., Левчук П.А. Стратиграфические и планиграфические исследования палеолитической стоянки Малый Раковец IV в Закарпатье // Vita Antiqua. – 2009. – № 7-8.

Сапожников И.В. Палеолит степей Нижнего Приднестровья. Часть I: Памятники нижнего и раннего этапа позднего палеолита. Одесса: Гермес, 1994.

Сапожников И.В. Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины / Кам'яна доба України. – Вип.3. – К.: Шлях, 2003.

Сапожников И.В. Еще раз о так называемой "крымской загадке": поздний палеолит навеса Сюрень I. B: // Проблемы ранней поры верхнего палеолита Костенковско-Борщевского района и сопредельных территорий. – СПб.: Копи-Р, 2005. – С.177-196.

Сапожников И.В. Хронология, индустриальная последовательность и периодизация позднего палеолита юга Восточной Европы // Ранняя пора верхнего палеолита Евразии: общее и локальное. – СПб.: Нестор-История, 2006. – С.207-222.

Сиренко Н.А., Мельничук И.В., Турло С.И. Развитие исследований и реконструкция антропогеновых палеоландшафтов на Украине // Развитие географической науки в Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1990. – С.50-63.

Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. – К.: Наук. думка, 1989.

Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. – Черновцы: Зелена Буковина, 2006.

Степанчук В.М., Ковалюх М.М., Ван дер Пліхт Й. Радіовуглецевий вік пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму // Кам'яна доба України – Вип.5. – К.: Шлях, 2004. – С.34-61.

Степанчук В.Н., Сапожников И.В. Палеолит Балкан и Северного Причерноморья: взаимодействие или независимое сосуществование? // Terra cognoscibilis: культурное пространство между Балканами и Великой Степью в эпоху камня – бронзы. – Одесса, 2010. – С.9-37.

Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті // Кам'яна доба України. – Вип.11. – К.: Шлях, 2009. – С.25-40.

Ситник О.С. Середній палеоліт Поділля. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2000.

Усик В.І., Кулаковська Л.В., Монігал К., Герасименко Н.П., Матвіїшина Ж.М., Кононенко О.М., Ковалюх М.М. Верхній палеоліт Закарпаття // Кам'яна доба України. – Вип.5. – К.: Шлях, 2004. – С.99-111.

Чабай В.П. Средний палеолит Крыма. – К.: Шлях, 2004.

Черныш А.П. (ред.). Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). – К.: Наук. думка, 1987.

Черныш А.П. Эталонная многослойная стоянки Молодово V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодове V: люди каменного века и окружающая среда. – М.: Наука, 1987а. – С.7-93.

Andel van T.H., Tzedakis C. European Palaeolithic landscapes: 140,000-30,000 years ago – a summary. In: O. Bar-Yosef, L.L. Cavalli-Sforza, R.J. March, M. Piperno (eds.) The Lower and Middle Palaeolithic, Forli, 1996. – P.191-204.

Chirica V., Borziac Il. Gisements du Paléolithique inférieur et moyen entre le Dniestr et la Tissaю – Iaşi, 2005.

Demidenko Y., Otte M. Siuren-I (Crimea) in the context of a European Aurignacian // Prehistoire Europeenne. – Vol.16-17. – P.133-146.

Djindjian Fr., Sapozhnikov I., Stepanchuk V., Sapozhnikova G. Upper Palaeolithic Chronology, Cultural Facies and Economic Complexes of the Northern Black Sea Area. In: J.L. Sanchidrián Torti, A.M. Márquez Alcántara, J.M. Fullola i Pericot (eds.) Cuenca mediterranea durante el Paleolitico Superior 38.000-10.000 anès. – Nerja, 2006. – P.46-59.

Gozhik P., Matviishina Zh., Shelkoplyas V., Palienko V., Rekovets L., Gerasimenko N., Korniets N. The Upper and Middle Pleistocene of Ukraine // Inter-national Union for Quaternary research. INQUA Commission of Stratigraphy SU. – K., 2001. – 3-37.

Haesaerts P., Borziak Il., Chirica V., Damblon F., Koulakovska L., van der Plicht J. The East Carpatian loess record: a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe // Quaternaire. – Vol.14. - № 3. – 163-188.

Haesaerts P., Koulakovska L. La sequence pedosedimentaire de Korolevo (Ukraine Transcarpatique): contexte chronostratigraphique et chronologigue // Европейский средний палеолит. – К: Шлях, 2006. – С.21-37.

Iakovleva L., Djindjian Fr. Le site Paléolithique de Gontsy (Ukraine) at les sites a cabanes en os de Mammouths du Paléolitique supérieur recent d'Europe oriental. –К., 2005.

Krotova O. Chronostratigraphie du Paléolithique supérieur des steppes d'Azov et de la mer Noire. In: PALEO-Supplement // Actes du Colloque de Miscolc. – Bordeaux, 1995. – P.227-233.

Levkovskaya G., Haesaerts P., Adamenko O. End of Matuyama and beginning of Brunhes epochs in Korolevo-1 geoarcheological region (Transcarpathia): isotope chronology and paleogeography of sediments and Palaeolithic layer VII // Early Paleolithic of Eurasia: New discoveries. – Rostov-on-Don, 2008. – P.119-121.

Marks A.E., Monigal K. The Middle to Upper Palaeolithic Interface in Crimea at Buran-Kaya III // Neanderthals and modern humans – discussing the transition: Central and Eastern Europe from 50 000 – 30 000 B.P. (eds. J. Orschiedt, G.-Ch.Weniger). – Mettmann, 2000. – P.212-226.

Rekovets L., Chepalyga A., Povodyrenko V. Geology and mammalian fauna of the Middle Pleistocene site Medzhybozh, Ukraine // Quaternary International. – Vol.160 – 2007. – P.70-80.

Shackleton, N.J., Opdyke, N.D. Oxygen isotope and palaeomagnetic stratigraphy of equatorial Pacific core V28-238: oxygen isotope temperatures and ice volumes on a 105 and 106 year scale // Quaternary Research. – 3. – 1973. – P.39-55.

Sapozhnikov I. A Chronostratigraphic Basis for General and Regional Subdivisions of the Eurasian Upper Paleolithic // Archeology, Ethnography and Anthropology of Eurasia. – №.3. – P.2-11.

Stepanchuk V. The archaic to true Upper Paleolithic interface: the case of Mira in the Middle Dnieper area // European Prehistory. – Vol.3(1)/ - 2005. P.23-41.

Stepanchuk V., Cohen V. Kremenician, Middle to Upper Palaeolithic transitional industry in the Western Ukraine // Préhistoire Européenne. – Vol.16-17. – P.75-100.

Stepanchuk V.N., Sapozhnikov I.V., Gladkikh M.I., Ryzhov S.N. Ukrainian Upper Palaeolithic between 40/10.000 BP: Current insights into environmental-climatic changes and cultural development // Le concept de territoires dans le Paléolithique supérieur européen. – BAR International Series. – Vol.1938 – Oxford, 2009. – P.63-74.

Stepanchuk V.N., Sapozhnykov I.V.

NATURE AND MAN IN THE MIDDLE AND UPPER PLEISTOCENE OF UKRAINE: THE MAIN TRENDS OF PEOPLING AND CULTURAL DYNAMIC

Paper deals with the most important regularities and shifts of cultural development and patterns of peopling and colonization of the territory of modern Ukraine in course of Middle and Upper Pleistocene. Evidence of Palaeolithic occupations currently is dated to OIS 13, 11, 7 - 2. For the first of these periods presence of population is reported for Ukrainian Transcarpathia, west of Carpathian arc. First reliable evidence of human presence at the terrains east of Carpathian arc is dated to OIS 11. Since OIS 7 till the very end of the Pleistocene, territory of Ukraine demonstrates repetitive affluxes and refluxes of population. Since OIS 5e pattern of peopling is characterized by presence of permanently peopled core areas in extreme south and west of the country, where the most rich and predictable biological and mineral resources were concentrated in zone of mosaic landscapes of low mountains and elevations. Starting from somewhere ca. 32 ky BP the process of gradual colonization of open landscapes was begun. Essential shift had occurred between 22-20 ky BP, when population for the first time was concentrated in zone of open steppe. Strategy of colonization of the territory abruptly changed after 18 ky BP; since this moment territory of Ukraine was everywhere occupied permanently, stable, and continuously.

<table>
<tr><th colspan="2" rowspan="2"></th><th rowspan="2">тепло
холод</th><th rowspan="2">палеомагнітна шкала</th><th rowspan="2">КІС колонка V28-238</th><th rowspan="2">альпійська схема</th><th colspan="3">Стратиграфічні горизонти позальодовикової зони</th></tr>
<tr><th>за Векличем, 1989</th><th>за Gozhik et al. 2001</th><th>за Герасименко, 2004</th></tr>
<tr><td colspan="2">hl</td><td></td><td></td><td>1</td><td>post Würm</td><td>голоцен</td><td>голоцен</td><td>голоцен</td></tr>
<tr><td rowspan="19">плейстоцен</td><td rowspan="9">верхній</td><td rowspan="2"></td><td rowspan="19">епоха Брюнес</td><td></td><td>Würm IV</td><td rowspan="2">причорноморський</td><td>причорноморський</td><td>причорноморський</td></tr>
<tr><td rowspan="2">2</td><td rowspan="2">Würm III</td><td>дофінівський бузький</td><td>дофінівський бузький</td></tr>
<tr><td rowspan="3"></td><td rowspan="2">3</td><td rowspan="2">Würm II</td><td rowspan="2">дофінівський</td><td rowspan="3">вітачівський</td><td rowspan="3">вітачіський</td></tr>
<tr><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td rowspan="2">бузький</td></tr>
<tr><td rowspan="2"></td><td rowspan="2">4</td><td rowspan="6">Würm I</td><td>вітачівський</td><td rowspan="2">удайський</td><td rowspan="2">удайський</td></tr>
<tr><td rowspan="3">удайський</td></tr>
<tr><td rowspan="3"></td><td>5a</td><td rowspan="2">прилуцький</td><td rowspan="2">прилуцький</td></tr>
<tr><td>5c</td></tr>
<tr><td>5d</td><td rowspan="2">прилуцький</td><td>тясминський</td><td>тясминський</td></tr>
<tr><td>5e</td><td>Riss-Würm</td><td>кайдацький</td><td>кайдацький</td></tr>
<tr><td rowspan="10">середній</td><td></td><td>6</td><td>Riss II</td><td>тясминський</td><td rowspan="3">дніпровський</td><td>дніпровський</td></tr>
<tr><td></td><td>7</td><td>Riss I-II</td><td>кайдацький</td><td>потягайлівський</td></tr>
<tr><td></td><td>8</td><td>Riss I</td><td>дніпровський</td><td>орельський</td></tr>
<tr><td></td><td>9</td><td rowspan="3">Mindel-Riss</td><td rowspan="3">завадівський</td><td>потягайлівський</td><td rowspan="3">завадівський</td></tr>
<tr><td></td><td>10</td><td>орельський</td></tr>
<tr><td></td><td>11</td><td>завадівський</td></tr>
<tr><td></td><td>12</td><td>Mindel II</td><td>тілігульский</td><td>тілігульский</td><td>тілігульский</td></tr>
<tr><td></td><td>13</td><td>Mindel I-II</td><td>лубенський</td><td>лубенський</td><td rowspan="2">лубенський</td></tr>
<tr><td></td><td>14</td><td rowspan="3">Mindel I</td><td rowspan="3">сульський</td><td rowspan="3">сульський</td></tr>
<tr><td></td><td>15</td></tr>
<tr><td></td><td>16</td><td>сульський</td></tr>
<tr><td></td><td>17</td><td rowspan="3">Günz-Mindel</td><td rowspan="3">мартоношський</td><td rowspan="3">мартоношський</td><td rowspan="3">мартоношський</td></tr>
<tr><td></td><td>18</td></tr>
<tr><td></td><td>19</td></tr>
</table>

Рис. 1. *Кореляція стратиграфічних схем еоплейстоцену – плейстоцену* (за М.Ф. Векличем, П.Ф. Гожиком, А.Б. Богуцьким, Н.П. Герасименко та ін.).

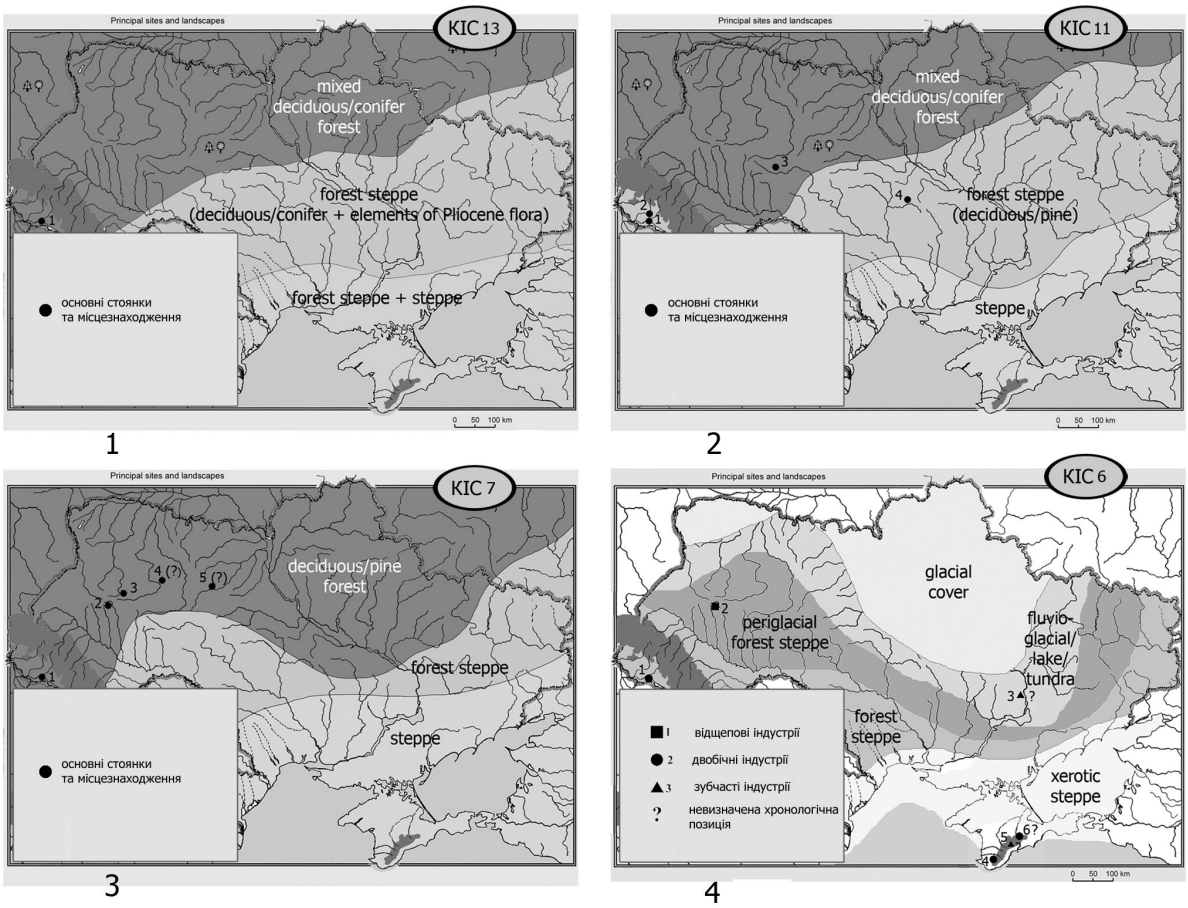

Рис. 2. *Палеоландшафти України періодів КІС 13, 11, 7-6 з основними пам'ятками.* (Палеогеографічні реконструкції наведені за: карти 1-3 (Мельничук 2004); карта 4 (Сиренко и др. 1990); вигляд річкових систем сучасний).

1. КІС 13: 1 – Королеве І.

2. КІС 11: 1 – Королеве І, культурно-хронологічний комплекс culture-chronological unit (далі – кхк) V; 2 – Великий Глибочок І: ІІІ-В; 3 – Круглик; 4 – Шари І-ІІІ; 5 – Київ-Коба: VI; 6 – Заскельна IX.

3. КІС 7: 1 – Королеве І, кхк V; 2 – Великий Глибочок І: ІІІ-Б; 3 – Круглик; 4 – Шари І-ІІІ; 5 –VI; 6 – Заскельна IX.

4. КІС 6: 1 – Королеве І, кхк V; 2 – Великий Глибочок І: ІІІ-Б; 3 – Круглик; 4 – Шари І-ІІІ; 5 – Киик-Коба: VI; 6 – Заскельна IX.

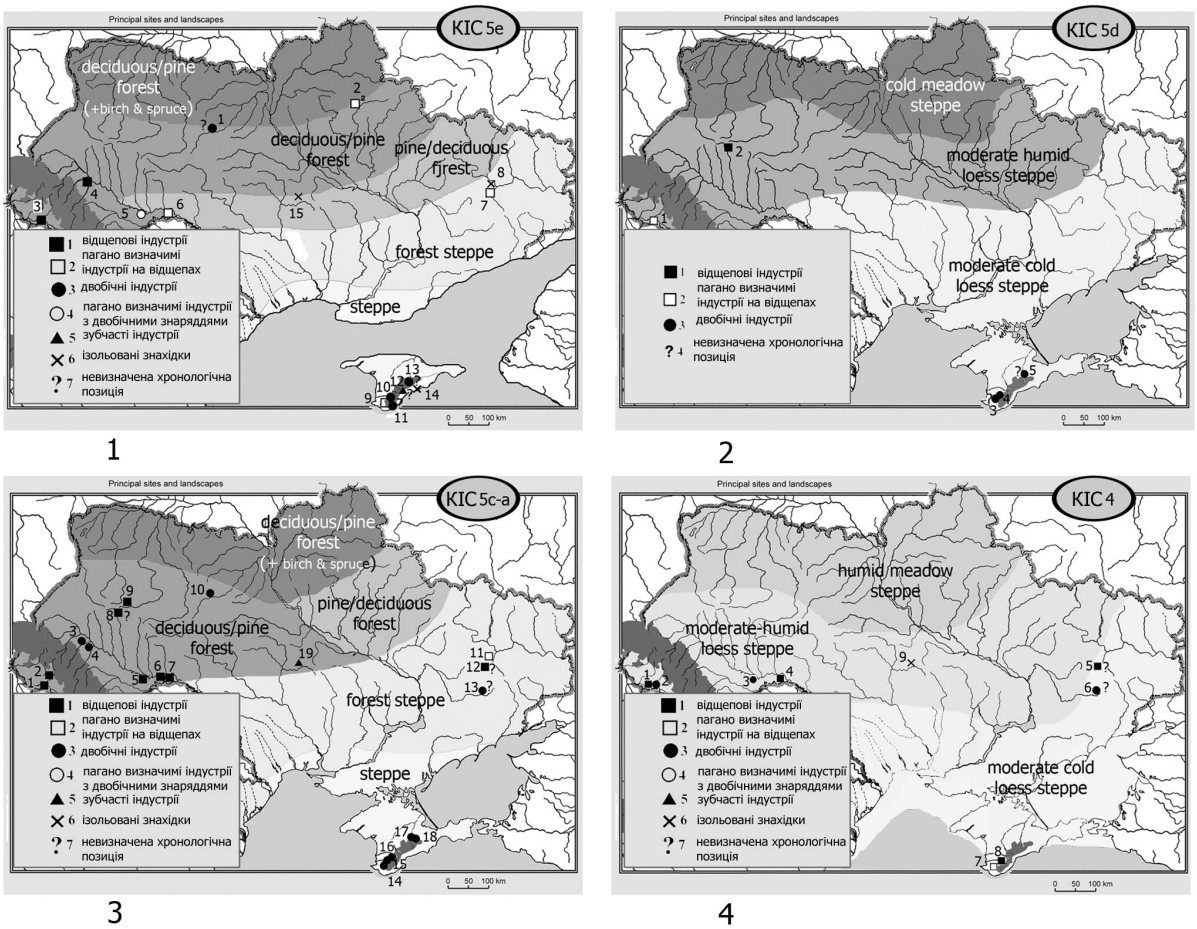

Рис. 3. *Палеоландшафти України періодів КІС 5-4 з основними пам'ятками.* (Палеогеографічні реконструкції наведені за: карти 1-4 (Сиренко и др. 1990); Береги морів: карта 1 (Лазуков 1981), карта 4 (Andel, Tzedakis 1996); вигляд річкових систем сучасний).

1. КІС 5е: 1 – Житомирська: ашельський комплекс; 2 – Муховець; 3 – Королеве I: IV-а; 4 – Єзупіль: III; 5 – Кетроси: алювій; 6 – Кормань IV: алювій; 7 – Білокузьминівка; 8 – Корніїв Яр; 9 – ГАБО: алювій; 10 – Кабазі II: V/3-VI/17; 11 – Шари: I-III; 12 – Київ-Коба: VI; 13 – Заскельна IX; 14 – Новий Світ; 15 – Нечаєве III.

2. КІС 5d: 1 – Королеве I: IV; 2 – Пронятин; 3 – ГАБО: 2; 4 –Кабазі II: III; 5 – Заскельна I: VII и VI.

3. КІС 5с-а: 1 – Королеве I: III; 2 – Малий Раковець IV; 3 – Колодіїв; 4 – Єзупіль: II; 5 – Кетроси: основний шар; 6 – Молодове I: 12-11б; 7 – Молодове I: I, IV, III; 8 – Пронятин; 9 – Буглів I: II; 10 – Житомирська: мустьєрський комплекс; 11 – Білокузьминівка; 12 – Курдюмівка; 13 – Антонівка I; 14 – ГАБО: 2, 1; 15 – Старосілля: 4; 16 – Кабазі II: III; 17 – Заскельна I: VII и VI; 18 – Заскельна VI (Колосовська): V и IV; 19 – Нечаєве, Маслове.

4. КІС 4: 1 – Королеве I: II; 2 – Королеве I: II та I; 3 – Стінка I: нижній шар; 4 – Молодове I: II и I; 5 – Курдюмівка: удайський комплекс; 6 – Антонівка II; 7 – Старосілля: 3; 8 – Кабазі II: IIA; 9 – Нечаєве, Маслове.

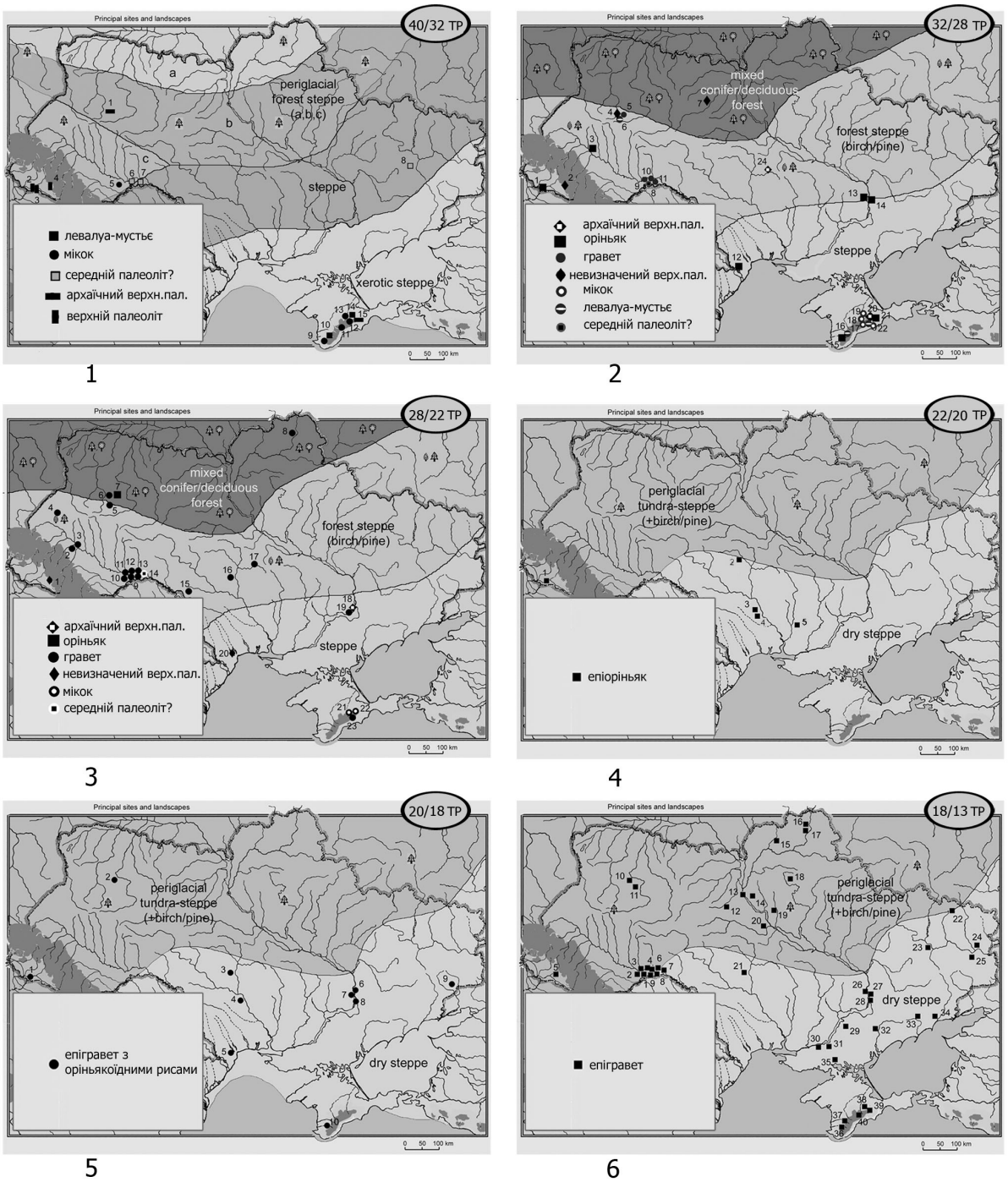

Рис. 4. *Палеоландшафти України періодів КІС 3-2 з основними пам'ятками* (Палеогеографічні реконструкції наведені за: карти 1-6 (Мельничук 2004); вигляд річкових систем сучасний).

1. 40–32 ТР. *Архаїчний верхній палеоліт:* 1 – Куличівка: IV, III; 15 – Буран-Кая: IIIC – ?; *Верхній палеоліт 2*: – Королеве I: Ia; 3 – Королеве II: II; Сокирниця; *Мікок:* 5 – Стінка I: верхний слой; 9 – Старосілля: I; 11 – Київ-Коба: IV; 12 – Пролом I: II; 13 – Заскельна VI (Колосовська): IIIa, III;

Левалуа-мустьє: 10 – Кабазі II: IIA/1-II/A1; 14 – Альошин Грот: II; *МР ?:* 6 – Молодове V: 10а, 10б; 7 – Кормань IV: 10; 8 – Білокузьминівка. (Див. наступну сторінку).

2. 32–28 ТР. *Архаїчний верхній палеоліт:* 2 – Шаян I: II; 4 – Жорнів: 1; 20 – Буран-Кая: IIIC; 24 – Вись; *Оріньяк:* 1 – Берегове I; 3 – Міжгірці: нижній шар; 12 – Зелений Хутір: I і II; 13 – Ненаситець III; 14 – Ворона III: нижній шар; 15 – Сюрень I: FA-1-FB2, GA-GB2; 21 – Буран-Кая III: 6/5-3; *Гравет:* 5 – Жорнів: 2а; 9 – Молодове I: 3; 10 – Молодове V: 10, 9; 11 – Оселівка: 3, 2; *Невизначений верхній палеоліт:* 7 – Радомишль; *Мікок:* 17 – Пролом I: I; 18 – Заскельна V: II, I; 19 – Заскельна VI (Колосовська): II; 22 – Буран-Кая: B1; *Левалуа-мустьє:* 6 – Жорнів: 2; 16 – Кабазі II: II/1а; 23 – Альошин Грот: I; *Середній палеоліт – ?:* 8 – Кормань IV: 10, 9 – ?

3. 28–22 ТР. *Архаїчний верхній палеоліт*: 2 – Шаян I: II; 18 – Міра: I; *Оріньяк*: 7 – Иваничі; *Гравет*: 2 – Галич I: I; 3 – Межигірці: середній шар; 4 – Львів VII: нижній шар; 5 – Куличівка: I; 6 – Липа I; 8 – Пушкарі I; 9 – Вороновиця: нижній шар; 10 – Оселівка I: 3, 2; 11 – Бабин I: 2, 1; 12 – Молодове V: 7, 6; 13 – Кормань IV: 7; 15 – Ліски; 16 – Володимирівка: VIII, VII; 17 – Троянове 4; 19 – Міра: II/2; 23 – Буран-Кая III: 6/2; *Невизначений верхній палеоліт:* 1 – Молочний Камінь; 20 – Іллінка; *Мікок*: 21 – Пролом II: II, I; 22 – Заскельна VI (Колосовська): I; *Середній палеолит – ?:* 14 –Кормань IV: 10, 9 – ?

4. 22–20 ТР. *Епіоріньяк:* 1 – Берегове I; 2 5 – Гордашівка I; 3 7 – Івашкове VI; 4 8 – Анетівка I; 5 9 – Сагайдак I: нижній шар.

5. 20–18 ТР. *Епігравет з оріньякоїдними рисами:* 1 – Шаян I: I – ?; 2 – Липа VI: V; 3 – Володимирівка: V; 4 – Анітовка II; 5 – Велика Аккаржа; 6 – Ворона III: верхній шар; 7 – Кайстрова Балка VI; 8 – Осокорівка I: IV –?; 9 – Амвросіївка; 10 – Сюрень I: середній шар. 12 – Володимирівка: VI (?).

6. 18–13 ТР. *Епігравет:* 1 – Атаки I: 4-2; 2 – Бабин I: 3; 3 – Врублевці: верхній шар; 4 – Молодове I: 2-0; Молодове V: 1-5; 5 - Шаян I: I – ?; 6 – Оселівка I: 1; 7 – Оселівка III; 8 – Вороновиця: верхній шар; 9 – Кормань IV: 5-1, A; 10 – Липа VI: 1-4; 11 – Бармаки; 12 – Фастів; 13 – Кирилівська; 14 – Семенівка I і II; 15 – Мізин; 16 – Чулатове; Новгород-Сіверський; 17 – Погон; 18 – Гінці; 19 – Добранічівка; 20 – Межирічи; 21 – Володимирівка: IV-I; 22 – Ями; 23 – Минівський Яр; 24 – Рогалик VII; 25 – Говоруха; 26 – Кайстрова Балка IV; 27 – Дубова Балка; Підпоріжний; 28 – Осокорівка I: IV, III-в; 29 – Дмитріївка: верхній шар; 30 – Сомова Балка; 31 – Любимівка I; 32 – Каштаєва Балка; 33 – Янісоль; 34 – Федорівка; 35 – Нововолодимирівка II; 36 – Грот Скелястий: VII-IV; 37 – Сюрень I: верхній шар; 38 – Вишенне II: A, Б, B; 39 – Буран-Кая III: 4; 40 – Аджі-Коба: верхній шар.